

Folkeetymologier i stednavne

Nedertysk som skriftsprog i Sønderjylland

Af dr. phil. W. Laur.

En ændring, en omtydning af et ord, som ikke forstås mere i det nuværende sprog, kalder vi en folkeetymologi. Folkeetymologiske omtydninger finder vi også i stednavne, som i høj grad hører til de ord, som ikke er forståelige i deres oprindelige betydning. Således er navnet på den jyske købstad *Århus* ikke dannet af ordet *hus*, men det er en sammensætning af gammeldansk (gda.) *ar*, en genitivform af *a* »å«, og *os* »mund«, »munding«. Stednavnet gda. *Aros* »åens munding« blev uforståeligt, for ordet *os* kendes ikke i nydansk, og derfor omtydede man navnet til *Århus*. Stednavnet *Helleved* i Notmark sogn på Als lyder i alsingbomålet *Hello* (*hælo*) med et åbent *o*. Som den nuværende form og de gamle former, men også den tyske form *Hellwitt* viser, indeholder dette navn ordet *ved* »skov«. Ældre former fra 17. århundrede som *Hellot*, *Hellud* eller *Hellode* tyder på, at navnets sidste led opfattedes folkeetymologisk som *lod*. Man kunne også tænke sig, at navnets sidste led omtydedes til *odde*, men landsbyen Helleved ligger ved Nørreskovens vestlige rand og ikke ved Lillebælts kyster. Efter al sandsynlighed blev *Helleved* udtalt som *hæ-le(t)* med stavelsesgrænsen efter *æ*, en form, som blev optegnet af Marius Kristensen, og derved omtydedes den sidste stavelse *-led* til *-lo*.¹ Disse folkeetymologiske omtydninger og omdannelser i danske stednavne skyldes sproghistoriske udviklinger.²

Folkeetymologiske omtydninger i stednavne finder vi i stort tal i de egne, hvor to eller flere sprog mødes, og hvor stednavnene overtages fra det ene sprog til det andet. At stednavnene omdannes og omtydes, hvis de overtages fra et fremmed sprog, er jo meget indlysende, og vi finder ikke blot disse udviklinger i grænse-

områder. Således kender det danske sprog danske former for stednavne i Holsten, f. ex. *Segebjerre* for *Segeberg* i det nu uddøde danske Angelbomål, efter Allen, eller *Rendsborg* og *Hamborg*, og det tyske sprog kender tyske stednavneformer for store købstæder, byer og steder i udlandet, f. ex. *Ripen*, *Fünen* eller *Kopenhagen* for *Ribe*, *Fyn* og *København* og *Mailand* for italiensk *Milano*.³ E. Schwarz har vist, at ophavsmændene til de fleste folkeetymologiske omtydninger i stednavne i egne med sprogblandinger sikkert er skriverne af diplomer, jordebøger og årbøger.⁴

I det gamle og det nuværende danske sprogområde i hertugdømmet Slesvig finder vi danske stednavne, som er overført til tysk, til nedertysk og til højtysk. Mange af disse navnes omdannelse i højtysk og nedertysk mål skyldes folkeetymologiske omtydninger, og det er i sproghistorisk henseende ikke rigtigt at kalde de nævnte omdannelser forvanskninger.

I det følgende vil jeg behandle nogle sønderjyske stednavne fra Nordslesvig og Angel, for at vi kan se, hvorledes tyske former af danske stednavne skyldes folkeetymologiske omtydninger. Jeg begynder med *Åbenrå*. Som bekendt hedder byen på tysk *Apenrade*. Denne form finder vi første gang i hertug Frederiks diplom af 16. 12. 1549 (LA Sch, Urk-Abt 7, nr. 4) som *Apenrade* og hos M. H. Cypræus i hans »De slesvigske biskoppers historie« fra det 16. århundrede, nemlig *Apenrade*, *Apenradam*, *villa Apenradensis*.⁵ *Åbenrå* — 1335 *Openraa* — er en sammensætning af landsbynavnet *Opnør*, som ikke kendes mere, og *å*. Men hvorledes kunne **Opnør-å* *Openraa* blive til *Apenrade* på tysk? Omtydningen gik ikke fra dansk til højtysk, men fra dansk til nedertysk, for nedertysk var jo administrationens sprog i hertugdømmet Slesvig i senmiddelalderen, og hvis det drejer sig om breve og diplomer skrevet på latin, så står i mange tilfælde bag dette lærde sprog ikke dansk eller nordfrisisk, men nedertysk.

Bynavnet *Åbenrå* findes i de middelalderlige og senere kilder som *Apenra*, *Apenrha* eller *Openra* o. s. v.⁶ Som vi har set, er stednavnet et gammelt **Opnør-å*, men i talt sprog forlagdes stavelsesgrænsen til *Open-ra* eller *Apen-ra*. Stednavnet *Opnør*, som er første led i vort bynavn, indeholder gda. *opæn* = »åben« og *ør(æ)* = »sandet strandbred«. Kort dansk *o* åbnes foran en guttural (stru-

belyd) eller labial (læbelyd) til *d*. På lignende måde åbnes og forlænges i nedertysk et kort *o* til *d* i en åben stavelse — mellemnedertysk (mnty) *open*, *apen* — nynedertysk (nnty) *âpen*. Dansk *åben* i *Åbenrå* gengives i nedertysk naturligtvis med *âpen* — *Apenra*, men stednavnets anden stavelse *-ra* opfattedes som nty. *Rå* = »rydning«. I Angel har jeg optegnet en nedertysk form *Åpenrå*. Et nedertysk *Åpenrå* måtte på højtysk blive *Apenrade*, for *-rade/rode* er den i de højtyske navneformer bevarede middelnedertyske form, som findes i det nedertyske sprog i dag som *Rå*, f. ex. *Rade* i Holsten, nty. *Rå*.⁷ Således er ty. *Apenrade* den højtyske omdannelse af en nedertysk stednavneform ligesom *Neumünster* — *Niemünster* eller *Fahrdorf* — *Fâhrdörp* i de gamle nedertyske egne i Slesvig-Holsten, og denne nedertyske form er en folkeetymologisk omtydning af et dansk navn.

En lignende udvikling finder vi i tre sønderjyske stednavne på *-kær*, nemlig i *Hjordkær* i Åbenrå amt og i *Mårkær* og *Ravnkær* i Angel — ty. *Jordkirch*, *Mohrkirch* og *Rabenkirchen*. Hertil kommer marknavnet *Ilkær* — nty. *Ihlkark* i Sønder Brarup. Der findes andre stednavne på *-kær*, som også på tysk ender på *-k(j)är* eller *-k(j)er* og ikke på *-kirch*, f. ex. *Langkær* — ty. *Langkjer* — og *Rørkær* — ty. *Rörkjer* i Nordslesvig.

Den højtyske form *Jordkirch* for dansk *Hjordkær* findes første gang 1648 hos Mejer.⁸ Men det er ikke let at forstå, hvorledes dansk *-kær* kunne blive til højty. *-kirch*. I modsætning til *Åbenrå* kunne jeg ikke fastslå nogen nedertysk form for *Hjordkær* i Angel eller Mellemslesvig. *Mårkær* og *Ravnkær* hedder på nedertysk *Mohrkark* og *Råbenkark*. *Kark* er det nedertyske ord for »kirke«. Det er desuden interessant at se, at angelske stednavne, som oprindeligt ender på dansk *-kirke*, ikke i nedertysk har *-kark(en)* som i Holsten, f. ex. *Konkarken* (Kaltenkirchen) eller *Nienkarken* (Neukirchen), men hty. *-kirch*, f. ex. *Steenbarchkirch* (Stenbjergkirke — ty. Steinbergkirche) eller *Ådelbykirch* (Adelbykirke). Dette hty. *-kirch* for nty. *kark* — i Angel hedder »kirke« på nedertysk *Kark* som i Sydslesvig eller Holsten og »sogn« *Kaspel* — viser, at der ved sprogskiftet i Angel var et højtysk såkaldt superstrat. Det vil sige, at sprogskiftet i dette tilfælde gik fra dansk over højtysk til nedertysk. Kun de oprindelige navne på *-kær* har *-kark*, men i dag hører vi allerede *Råbenkirchen*.

De vigtigste ældre navneformer for *Mårkær* er 23. 6. 1391 (Mecklenburgisches Urkundenbuch XXII nr. 12317) *to Moerker*, 12. 5. 1409 (Repert 1, 5037) *in Mordkier, ad preceptoriam Morker*, 23. 11. 1417 (Acta pontifica Danica = APD II, 1229) *in Morker*, Registrum capituli = Reg. cap. 1466-67: *von Morkier*, 18. 5. 1472 (Repert 2,3099) *tho Morker* eller 12.-18. 11. 1478 (Repert 2,4315) *to Mordker*. *Mor(d)k(j)er* er den herskende form i det 15. århundrede, også, som de nævnte former viser, i nedertyske kilder. Stednavnet *Mårkær* er vist en sammensætning med gda. **marth/morth*. en sideform til gammelsvensk *marth/morth*, = »skov«.° I Slesvigbispens »Zinsbuch« fra 1509 ff. finder vi for første gang *to Mokarke* (læs **Morkarke*). *Morkerke* har vi allerede en gang i begyndelsen af det 15. århundrede, men ikke i et originaldiplom (APD II, 5690). Men vi finder i det 16. århundrede også former som *Morkar* i Cathedraticum af 4. 2. 1523 (Dipl Flens II, s. 164) eller *Morkerre* i et register af 1542 (SJySkJb, s. 346). At sønderjysk *-kjær* gengives som *-kar*, finder vi ikke sjældent i stednavne, vist på grund af den åbne udtale af *æ*. Ellers har vi i det 16. og 17. århundrede former som *Morkarcke* i et register fra 1542 (SJySkJb, s. 305), 9. 8. 1544 (Dipl Flensb II, nr. 457) *met der . . . Moerkerken*, 18. 10. 1554 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 72) *thar Moerkarken*, 1562 (Hamburger Kämmererechnungen = Hamborgske Kæmnerkontorsregnskaber VII, s. 384) *in Morkerken*, 4. 12. 1566 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 103) *thor Morkarken*, 5. 12. 1629 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 235) *zur Mohrkirchen*, Danckwerth Atlas 1652: *Moerkercken*. I nty. *-kerken/karken* og hty. *-kirchen* har vi den ældre dativform af den såkaldte svage bøjning, som veksler med den yngre form på *-e*, f. ex. *to Mo(r)karke*.

Den ældste form for *Ravnkær* finder vi i Kong Valdemars Jordebog fra 1231 som *Rafnækyær*. Dette stednavn indeholder fuglenavnet *ravn*. I det 15. århundrede finder vi former på *-ker* og *-kar* som 4. 8. 1406 (Repert 1,4805) *to Rauenger*, Slesvigbispens Jordebog eller Liber censualis fra 1462: *Rauenger* eller 30. 10. 1494 (Repert 2,7752) *to Rauenger*. I det 16. århundrede veksler former på *-ker(re)* og *-kar* med former på *-kercke* og *-karken* — Slesvigbispens »Zinsbuch« fra 1509 ff.: *Rauenger*, 6.-13. 1. 1517 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 35) *bynnen Rauengerckenn, ijn Rauenger karspel*, Cathedraticum fra 4. 2. 1523 (Dipl

Flensb II, s. 161) *Rauenkar*, (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 45) *to . . . Ravenkercke*, 18. 4. 1533 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 50) *Tho Ravenkarken*, Register fra 1542 (SJySkJb s. 305) *Rauenkerre*, Reg. 1543 (SJySkJb s. 421) *Rauenkar*, Testament fra 1553 (Dipl Flensb II, nr. 633) *To Ravenker*. Af former fra det 17. århundrede omtaler jeg kun 30. 4. 1636 (LA Sch, Urk.-Abt. C, nr. 245) *zu Rabenkirchen* og fra Danckwerths Atlas 1652 *Rauenkirch*.

Vi ser altså, at sønderjysk *-k(j)ær* i de to angelske stednavne *Mårkær* og *Ravnkær* omtydes til mnty. *-kerke* og *-karke* i det 16. århundrede; *kark(e)* er den yngre form til *kerke*, for *-er-* bliver til *-ar-* foran konsonanter i mange nedertyske dialekter, særlig i de nordlige. Da det højtyske skriftsprog trængte ind, oversattes nty. *-kark(en)* til *-kirch(en)*. Omtydningen af *-kær* til *-kerke* skyldes vel den åbne udtale af *æ*, men en plausibel grund til denne udvikling, at tre sønderjyske stednavne og et marknavn på *-kær* omtydes til *-kerke/kark/kirch*, mens dette ord i flere stednavne gengives på tysk som *-k(j)är* eller *-k(j)er*, kan vi ikke give, men vi må vel minde om, at *Hjordkær* og *Ravnkær* er sognebyer, og om kirken i sammenhæng med navnet fortæller jo sagnet om grundlæggelsen af Ravnkær kirke. I Mårkær fandtes et berømt kloster.

Hjordkær i Åbenrå amt er en sammensætning med dyrenavnet *hjort*. Som vi allerede har set, finder vi den første form på hty. *-kirch* hos Mejer 1648, men vi kan vel gisne, at dette hty. *-kirch* beror på et ikke overleveret nty. *-kerke* eller *-karke*, som det var tilfældet med *Mårkær* og *Ravnkær*. Marknavnet *Ihlkark* i Sønder Brarup, men også *Ihlekyer*, finder vi i Jordebogen fra 1638 som *Ihlkyär*.¹⁹ Her er omtydningen yngre end i de tre nævnte stednavne. Marknavnet er en sammensætning med dyrenavnet *igle*, nty. *Ihl*.

To navne på *-toft* nemlig *Grumtoft* og *Runtoft* i Nørre Angel ender på tysk på *-hof*: *Grundhof* og *Rundhof*. Alle andre toftnavne ender også på tysk på *-toft*, f. ex. *Fahretoft* eller *Havetoft*. I det sønderjyske angelbomål lyder navnene *Gruntawt* og *Run-tawt*.

Runtoft hedder i Kong Valdemars Jordebog fra 1231 *Runætoft*. Navnet er en sammensætning med personnavnet *Runi*.¹¹ Former på *-toft* finder vi i det 15. og 16. århundrede, f. ex. 1. 1. 1554 (Dipl Flensb II, nr. 643) *zu Rundtofft*, men allerede i et skatteregister

fra 1457 (SJySkJb s. 247) møder vi en form som *Rundhoff* eller i et diplom fra oktober 1470 (Dipl Flensb I, nr. 155) *den Runt-hoves haluen*. Danckwerths Atlas fra 1652 har *Rundthoff*. *Grumtoft* er en sammensætning med mandsnavnet *Grumi*, der også indgår i det angelske sognenavn *Grumby*.¹² Til det 17. århundrede — *Grumtofft* i Danckwerths Atlas — og til J. v. Schröders Topografi fra 1837 — *Grundtoft* — finder vi i tyske kilder former på *-toft*. Den første form på *-hof* synes at være 31. 3. 1550 (Dipl Flensb II, s. 470) *tho Grundthoff*.

Som Kr. Hald har gjort opmærksom på, skyldes de tyske former på *-hof* en nedertysk udtale med bortfald af udlydende *t* efter *f*.¹³ Således hedder *Goldtoft* i Sønder Angel på nedertysk *Goltoff*. Det er desuden indlysende, at de første led i *Grumtoft* og *Runtoft* let kunne omtydes til ty. *Grund* og *rund*. Endelig er *Grumtoft* og *Runtoft* faktisk store herregårde.

De tyske folkeetymologiske omtydninger af *Mårkær*, *Ravnkær*, *Grumtoft* og *Runtoft* til *Mohrkirch*, *Rabenkirchen*, *Grundhof* og *Rundhof* er ældre end sproskiftet fra dansk til nedertysk i Angel, og i Nordslesvig, hvor vi har omtydninger af *Åbenrå* og *Hjordkær* til ty. *Apenrade* og *Jordkirch* i det 16. og 17. århundrede, har der ikke fundet noget sproskifte sted fra dansk til nedertysk, men alle disse omtydninger i de tyske former af slesvigske stednavne kan kun forstås, når der tages hensyn til nedertysk. Derfor viser de nævnte ændringer nedertyskens vigtige rolle som skriftsprog i hertugdømmet Slesvig i det 15., 16. og også det 17. århundrede.

NOTER

1. Sønderjyske Stednavne bd. 5, Sønderborg Amtsrådkreds, Kbh. 1939, s. 294 og W. Laur: Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig, i: Beiträge zur Namenforschung 11 (1960) s. 122.
2. W. Laur: Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig s. 121-122, og: Sproskiftet og nogle stednavnetyper i Sønderjylland, i: SJy Årb 1960, s. 233.
3. Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen s. 105.
4. E. Schwarz: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, München 1961, s. 210.
5. Sønderjyske Stednavne bd. 4, Åbenrå Amtsrådkreds, Kbh. 1936, s. 1.
6. Sønderjyske Stednavne bd. 4, Åbenrå Amtsrådkreds, Kbh. 1936, s. 1.

7. W. Laur: Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen s. 119-120.
8. Sønderjyske Stednavne bd. 4, s. 279.
9. J. Langfeldt: Beiträge zur Erklärung schleswigscher Ortsnamen, i: Die Heimat 11 (1901) s. 156 ff., G. Knudsen: Skovrydning i Danmark belyst gennem Stednavnene, i: Saga och Sed 1938, s. 43 ff. og W. Laur: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein. Gottorfer Schriften Bd. 6, Schleswig 1960, s. 317.
10. W. Laur: Die Flurnamen von Süderbrarup nach dem Erdbuch von 1683, i: Jahrb Angeln 19 (1955) s. 192.
11. Kr. Hald: Stednavne i Angel, i: G. Knudsen, K. Kretzschmer: Sydslesvig II, Angel, Kbh. 1945, s. 70. W. Laur: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein s. 261.
12. Kr. Hald: Sydslesvigs Stednavne, bd. 7, Nordangel og Flensborg, 1. halvbind. Husby Herred. Kbh. 1948, s. 115.
13. Kr. Hald: Sydslesvigs Stednavne, bd. 7, 1. halvbind, s. 115 og W. Laur: Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein s. 49.